

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 3/4

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 6/7

KYIV 1999

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 3/4

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 6/7

КИЇВ 1999

Черговий випуск “Українського археографічного щорічника”, що виходить у світ, на жаль, із значним запізненням, знайомить читачів з новими працями з історії археографії та суміжних джерелознавчих дисциплін, публікаціями текстів та текстологічними розвідками, історико-джерелознавчими дослідженнями і оглядами широкого хронологічного діапазону, в основі яких лежать актові джерела XVI–XVIII ст., нарративні та полемічні пам’ятки XV–XVII ст., документальні й епістолярні матеріали XIX–XX ст., інші джерела, що зберігаються в українських та зарубіжних архівосховищах.

Редакційна колегія

П. С. СОХАНЬ (головний редактор),
Г. В. БОРЯК (заступник головного редактора),
І. М. ЗАБІЯКА, Н. П. СТАРЧЕНКО (відповідальні секретарі),
Я. Р. ДАШКЕВИЧ, Л. А. ДУБРОВІНА, Ю. А. МИЦИК,
В. І. НАУЛКО, Р. Я. ПИРИГ, О. В. ТОДІЙЧУК,
В. І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ, В. С. ШАНДРА, Ю. І. ШАПОВАЛ

Підготовлено і видруковано за сприяння
Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади

Ю. А. МИЦИК (*Kiiv*)

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ XV–XIX ст. В ЗІБРАННЯХ ФРН

Протягом майже трьох місяців 1991 р. автор цих рядків стажувався у Західній Німеччині. Архіви цієї країни були малодоступними і маловідомими для істориків тодішньої УРСР. Варто сказати, що практично ніхто не провадив у Західній Німеччині архівних пошуків. Малопридатним для них був досвід російських археографів, які розшукували й фіксували джерела з російської історії, свідомо чи несвідомо проминаючи та замовчуючи джерела з історії України¹⁻². Певною мірою це стосується і німецьких архівістів: усі східнослов'янські матеріали вони звично відносили до рубрик “історія Росії, “історія Польщі”, виходячи з факту існування Російської імперії і Речі Посполитої, того, що Україна протягом тривалого часу була колонією вищезгаданих держав.

Таким чином, при пошуку джерел в німецьких архівосховищах перед дослідниками української історії доби феодалізму неминуче постають значні труднощі.

Аби полегшити працю дослідників, усю територію сучасної ФРН умовно поділимо на чотири зони археографічного пошуку: 1. Нові землі ФРН (колишня НДР). Тут у містах: Берлін, Дрезден, Ляйпціг, Ерфурт, Айзенах, Грайфсвальд знаходяться важливі архівосховища (в останньому зберігаються джерела з історії Другої світової війни). В м.Штральзунд відклалися джерела з історії Першої світової війни. 2. Північна. Охоплює землі Нижньої Саксонії, Шлезвіг-Гольштайн і м.Гамбург. 3. Західна. Охоплює землі Нордрайн-Вестфалія, Райнланд-Пфальц, Заарланд і Гессен. 4. Південна. Охоплює Баварію та Баден-Вюртемберг.

Зазначимо, що повний реєстр архівів ФРН, Австрії і Швейцарії можна віднайти у спеціальному довіднику, що регулярно перевидається³.

ПІВНІЧНА ЗОНА

Бремен

Справжній скарб джерел з історії України XVI–XVIII ст. знаходиться в Пресафоршунг (Presseforschung) – інституті для дослідження старонімецької

преси, установі при науковій бібліотеці Бременського університету⁴. Саме тут зберігається найбільше у світі зібрання німецькомовної преси (газет та “летючих листків”), яка видавалася у XVI-XVIII ст. не лише в німецьких державах, а й у Австрії, Швейцарії, Чехії, Росії, прибалтійських країнах тощо. Щоправда, оригіналів газет тут немає, зберігаються лише їхні фото-і ксерокопії, складені у томи-теки за хронологією по місцях публікації. Інститут забезпечує вільний доступ до зібрання, чудові умови для продуктивної праці, можливість робити ксерокопії. Всього у зібраннях “Пресафоршунг” налічується понад 700 томів-тек, максимально повних комплектів. Чим далі вглиб століть, тим менш комплектними є збірки газет через погану збереженість цього виду джерел, однак процес їх поповнення неупинно триває. Наведемо таблицю, що дозволить краще уявити сучасний склад зібрань “Пресафоршунг”:

Місце видання	Кількість томів-тек	Хронологічні межі видання
Альтона	40	1673-1782
Аугсбург	7	1698-1699
Ауріх	1	XVIII ст.
Базель	1	1683-1782
Берлін	26	1617-1766
Брауншвайг	19	1646-1721
Бремен	8	XVII-XVIII ст.
Бреслау (Вроцлав)	9	1631-1717
Вайнгартен	16	1674-1700
Ванген	1	1667
Ветцлар	1	1622-1676
Відень	16	1622-1676, XVIII ст.
Вольфенбюттель	2	1610-1624
Гайдельберг	3	1661-1675
Галле	3	п.п. XVIII ст.
Гамбург	145	1618-1741
Ганау	12	1680-1681
Ганновер	2	1668-1773
Герфорд	1	1630
Гільдесгайм	3	1619-1622, 1672-1721
Гота	1	1699-1717
Грац	1	1721
Данціг (Гданськ)	16	1619-1653, 1688-1700
Дармштадт	1	1668, 1671-1677
Дрезден	2	1730, 1754
Ерфурт	3	1644-1672
Зальцбург	22	1671-1703
Золутурм (?)	1	1697
Йена	2	XVIII ст.
Кельн	7	1620-1712
Кенігсберг	11	1656-1765
Констанц	12	1662-1728

Місце видання	Кількість томів-тек	Хронологічні межі видання
Копенгаген	18	1659, 1661-1681, 1701-1702
Лайсбах	1	1707-1709
Ліндау	1	1681-1699
Лінц	1	1677-1696
Ляйпціг	57	1633-1700, 1718
Майнц	1	1660-1675
Мюнхен	49	1627-1702
Нарва	1	1702
Нойвальд	1	1762
Нордлінген	1	1631-1665
Нюрнберг	48	1673-1762
Стінген	4	1625-1630
Петербург	1	1734
Прага	10	1658-1699
Ревель (Таллінн)	2	1675-1708
Регенсбург	3	1663-1707
Рига	4	1681-1702
Рідлінген	1	1720
Рорсбах	1	1597
Страсбург	7	1612-1667
Фельдкирх	2	1675, 1679, 1732
Франкфурт а.М.	31	1615-1715, 1748-1749
Шафгаузен	4	1678, 1700, 1703-1743, 1783
Штетін	5	1655-1709
Штральзунд	33	1630-1637, 1689-XVIII ст.
Штутгарт	8	к. XVI ст. – 1655, 1709-1710
Цюрих	28	1623-1699, 1730
Без місця видання	40	1533-XVIII ст.

Цей величезний джерельний матеріал постійно використовують німецькі дослідники. Часом вони торкаються й славістичних сюжетів⁵, однак останній напрямок розвивається надто повільно. Українські дослідники й досі не мають навіть каталога газет і “летючих листків”, котрі б дотичних історії України, подібного до каталогу видань польських і стосуючихся Польщі, опублікованого Конрадом Завадським⁶. Однак певні здобутки є і на цьому шляху⁷. Тому, не розглядаючи специфічних ознак німецької преси XVI-XVIII ст., наголосимо лише на деяких моментах, що характеризують ці джерела з історії України і їхнє значення.

Німецькомовні газети XVI-XVIII ст. публікувалися звичайно 1-2 рази на тиждень, а то й на місяць. Ця періодичність часто порушувалася, мінялася навіть назва видання. Звичайно, “летючі листки” (листівки, брошури) видавалися нерегулярно, у зв’язку з якоюсь важливою подією, найчастіше військово-політичного характеру. Практично у кожній газеті знаходимо дані про Україну, особливо часто публікації німецьких газет присвячувалися Українській Козацькій Республіці середини XVII – початку XVIII ст. Так, у “Ляйпцігських поштових та ординарних вістях”

("Leipzig der Post-und-Ordinar-Zeitungen") за 1684 р. повідомлення з України охоплюють понад 40 сторінок. В їхній основі – листи з різних міст України (Києва, Львова, Кам'янця-Подільського, Могилева-Подільського, Білої Церкви, Бучача, Жовкви, Полонного, Рашкова, Яворова та ін., причому в деяких випадках знаходимо загальну вказівку – "з України"), а також Білорусі, Литви, Польщі. Нерідко інформація з України йшла через столиці європейських держав, де уважно стежили за подіями у цьому регіоні, насамперед з Варшави, Москви, Стамбула, Праги, Відня та ін. Повідомлення-листівки створювали сучасники, а нерідко й очевидці важливих подій на Україні і оперативно направляли їх на Захід. Зазначимо, що найчастіше листи йшли трьома шляхами: північним (через Гданьськ), центральним (через Варшаву), південним (через Краків), а далі через великі міста Центральної та Західної Європи, нерідко дублюючись у газетних публікаціях. Не вдаючись до аналізу газетних повідомлень (він заслуговує на окрему велику розвідку) вкажемо лише на деякі важливі сюжети чи повідомлення. Результати наших пошуків у зібранні "Пресафоршунг" поряд з іншими німецькими архівосховищами доповідалися на міжнародних конференціях, присвячених 500-річчю запорозького козацтва у Дніпропетровську (травень 1991 р.) та Запоріжжі (квітень 1992 р.). Був також опублікований у перекладі українською мовою з коментарем текст невідомої досі німецької брошури, в якій розповідалося про початковий етап Берестецької битви 1651 р.^{7-a}, були публікації матеріалів у газетній періодиці.

Німецькомовні газети та "летючі листки" вміщували матеріали насамперед з історії запорозького козацтва, про участь у Тридцятилітній війні, в боротьбі проти агресії Османської імперії; розповідали про Національно-Визвольну війну середини XVII ст., добу Руїни. Наприклад, "Тижнева звичайна газета" ("Ordinari Wochen-Zeitung"), що видавалася у Цюріху*, збереглася дуже погано. За період 1623-1689 рр. маємо лише по 1-3 номери щорічно. Виняток становить 1656 р., представлений 7 номерами газети, яких мало бути 24. В газеті є згадки практично про всіх українських гетьманів середини – другої половини XVII ст., найважливіші події військово-політичної історії України. Трапляються й справді унікальні звістки. Так, звістка від 19 травня 1680 р. з Білої Церкви розповідає про одруження сина Івана Сірка з дочкою покійного гетьмана Брюховецького. У звістці з Венеції від 15 червня 1684 р. йдеться про прибуття "тартани" (тип парусного судна) із Занту, захопленої у турків венеціанським флотоводцем Морозіні. Тоді ж було визволено й 10 козаків, невільників-гребців, які прибули на тартані до Венеції. У листі, датованому травнем 1650 р. є дані про тривогу царя Олексія Михайловича у зв'язку з можливим нападом українсько-кримського війська на Московську державу, про Лоевську битву, прибуття до Кенігсберга 1656 р. кримського посла і його аудієнцію у бранденбурзького курфюрста, спільні дії українських,

* Її оригінал зберігається у державній бібліотеці в Цюріху.

турецький прапор, православного ченця і т.ін. Цей альбом є чудовим доповненням до унікальних турецьких малюнків, зроблених під час походу Сулеймана Кануні на Угорщину і Сербію¹².

Бібліотека герцога Августа багата дуже великим зібранням стародруків і карт, а також портретів. Останнє, наприклад, налічує кілька тисяч портретів, в тому числі й портретів діячів української історії. На 1991 р. було видруковано 15 томів альбому портретів¹³ (за абеткою) з художнього зібрання бібліотеки. Сюди увійшли портрети осіб, прізвища яких починаються на літери А-М. найближчим часом мають бути видруковані ще 19 томів. Серед опублікованої частини треба вирізнити унікальний портрет гетьмана Д.Апостола (А.487, див. додаток №1), що не має аналогій серед інших відомих вже портретів цієї особи. Серед опублікованої частини зібрання є копії відомих портретів українських діячів: Б.Хмельницького (А.3704, 3705, 3706), І.Мазепи (А.13748), київського полковника М.Кричевського, а також турецьких політиків Ахмед-паші та Мехмед-паші (А-33, А-137), які відігравали велику роль в турецько-українсько-польських відносинах XVII-XVIII ст. та ін. На жаль, спроби віднайти у неопублікованій частини художнього зібрання портрети інших українських гетьманів другої половини XVII ст., а також І.Сірка та П.Конашевича (Сагайдачного) поки що безуспішні.

У картографічному зібранні є кілька карт України, або окремих її земель. Найдавніше з них 1562 р. – кольорова “Poloniae Sarmetiae Europaе” Єроніма Кона (№19,141). Формально вона зображує Польщу, але, чітко визначивши східні кордони Польщі, картограф змалював за їх межами міста Переворськ, Ярослав, Ланьцут, Щебрешин, Санок, Холм, не кажучи вже про Львів і Белз. Потрапила на цю карту і частина західної Білорусії*. Друга за хронологією (1572 р.) карта, що зображує Європу, експонується у старовинній читальній залі. Її автором є Каспар Вепель. На карті позначені найбільші ріки України (Дніпро, Дністер, Самара та ін.) і найбільші на той час міста (Київ, Львів, Канів, Черкаси, Житомир, Чернігів, Глухів, Луцьк, Меджибіж, Лeticів, Чорнобиль) Є тут і міста Білорусії (Мозир, Слуцьк).

На кольоровій карті України кінця XVII ст. (“Ucraina... quae et terra Cossaccorum”**) є колоритне зображення чотирьох козаків і двох російських солдатів, показані землі України, Кримського ханства, Молдавії, ногайські кочовища, землі Війська Запорозького (cossacci circassi) і Війська Донського, р.Дніпро з усіма порогами, річки Самара, Оріль, Томаківка, Чортомлик, Базавлук, Жовті Води, фортеця Кодак (19,87). На іншій карті, видрукованій Йоганом Бляу (19,66), зображені ріки Дніпро, Самара, Оріль, Кільчень, Чаплинка, Самоткань, Домоткань, Чорний та Кучманський

* Див. також карти Польщі XVII ст. (19,144), XVIII ст. (19,147; 19,151) і карту Литви (19,150).

** Див.також карти із зображенням Поділля (19,72), Галичини й Покуття (19,159), скопійовані у другій половині XVII-XVIII ст. з Бопланових.)

вішим є “Ганзеатика”, де зберігаються матеріали про торгівлю та взаємовідносини Бремена з іншими членами “Ганзи”, зокрема з країнами Східної Прибалтики у 1181-1809 рр. Варто згадати, що саме бременські місіонери започаткували архієпископство у Ризі. Значна частина згаданого фонду була вивезена 1947 р. до СРСР і всупереч міжнародному праву зберігалася там до 1990 р., залишаючись недоступною і для загалу радянських дослідників. У 1987 р. до архіву були повернуті з НДР 800 скринь документів XII-XX ст.

Вкажемо насамперед на ту частину фонду⁹, в якій знаходяться матеріали з історії відносин Бремена з Російською імперією та Східною Прибалтикою: С.8.А – “Давні відносини (1535-1698 рр.)”; С.8.В – “Ранні відносини” (від часів Петра I до 1909 р.) У першій із зазначених справ відкриті документи про гданську війну 1577 р., дипломатичні відносини з Російською імперією на початку XVII ст. (до 1619 р.), в яких згадуються цар Борис Годунов, його син Федір, події у Москві та Архангельську, Ризі та Ревелі. Є тут і резолюція самого Бориса Годунова 1604 р., реляція московських послів того ж року (арк.52-61), латиномовний лист короля Речі Посполитої Сигізмунда III про події у Москві (арк.24), різні рахунки тощо. В іншій частині фонду зберігаються документи про взаємовідносини Бремена з Російською імперією та країнами Прибалтики у XVIII – на початку XX ст. У відділі С.8.С (“російські дипломатичні агенти 1777-1899 рр.”) є донесення бременських посланців з С. Петербургу Ф.Сант-Пауля (за 1777-1784 рр.) і Штандера (за 1797-1800 рр.) та ін. (С.8.С.1.а.).

Важливі матеріали відкриті в інших фондах, насамперед у архіві міської ради. Тут зберігаються джерела з історії торгівлі Бремена з багатьма країнами світу, в тому числі з Російською імперією (Dd.2.R.3.). Це три томи документів за 1725-1813, 1726-1870, 1871-1892 рр., з Османською імперією за 1842-1849 рр. (Dd.2.t.2), з Річчю Посполитою за 1768 р. (Dd.11.C.2.P). Є тут відповідь царя Олександра I (від 25 грудня 1813) на лист посланця Бремена (Dd.2.R.3.A.1), фотокопії листа Катерини I до бременців від 10 червня 1725 р. з повідомленням про смерть Петра I. Можливі знахідки і у відділі I “Комтурство” (1439-1652 рр.), у відділі II “Церковні справи” (1219-1600 рр.) У останньому, наприклад, є документи, що стосуються м.Риги; подій Тридцятилітньої війни та наполеонівських війн. Нарешті, у фондах архіву зберігається понад 1000 старовинних карт (XI відділ).

Вольфенбютель

Бібліотека герцога Августа¹⁰

У центрі маленького містечка Вольфенбютель, що є майже передмістям Брауншвайгу, стоїть величний герцогський замок. Поруч – одне з найвідоміших у Німеччині зібрань рукописів та стародруків герцогів Вольфенбютелів, а також Брауншвайг-Люнембурських та Бланкенбургів.

Оскільки ці династії були тісно пов'язані з Російською імперією, особливо у XVIII ст., то не повинна викликати подиву велика питома вага матеріалів, що стосуються Східної Європи. Деякі рукописи мають прямі вказівки на походження з Росії. Так, російськомовний переклад твору Вольтера "Смерть Цезаря" має важливий запис: "Сие рукописание есть подарок от моего дорогова друга господина профессора Эшенбурга в Браушвейге юля 15 числа 1776 год. Х.Шмидт-Физелдек" (Cod.Guelf.115.7.Extravagant)*. У другому збірнику першої половини XVIII ст. (С.G.115.7.Extrav.-2⁰), що містить матеріали з історії, географії, нумізматики та мовознавства, зокрема про події у Молдавії на початку XVIII ст., замітки про кримськотатарську мову, малюнок мечеті, зображення російських медалей і монет, замітки до царювання Анни Іоанівни.

Зібрання Герцогської бібліотеки (особливо 24 слов'янських рукописи), вивчене відносно непогано. Воно привертало до себе увагу й російських істориків та археографів¹¹, котрі, однак, не вирізняли українознавчих матеріалів. Наприклад, німецька хроніка (С.G.115.2.Extrav.-2⁰), яку і російські і німецькі археографи подають як "Аннали до російської історії 1600-1717, 1739-1740 pp.", вміщує дані з історії московської держави, але більшу частину рукопису становлять матеріали з історії України, певною мірою і Речі Посполитої, Швеції, Прибалтики. В них, зокрема, йдеться про Хотинську війну 1621 р., напади ординців на Україну у 1629 і 1632 pp., візит патріарха Кирила Лукаріса, відбудову Кодака 1639 р. Велика увага приділена Визвольній війні українського народу середини XVII ст. та її вождю Богдану Хмельницькому, українським гетьманам доби Руїни. Дуже цікавою є звістка про кошового отамана Івана Сірка під 1661 р. ("козаки запорозького гетьмана Сірка і калмики захопили у татар місто Перекоп 27 листопада"), про антиколоніальне повстання гетьмана Мазепи та Орлика. Невідомий німецький автор описав знищення російськими військами Батурина та Січі: "Генерал-майор Яковлев взяв штурмом земляні (укріплення) міста Січ й відрубав (козакам) голови", згадав про повернення Семена Палія з Сибіру. Можна назвати також списки відомої хроніки Конрада Бусова (С.G. 41 Extrav.; S.G. 86 Extrav.), записки Йогана Кільбургера 1674 р. (С.G. 262.10.Extrav.), врешті збірник XVIII ст. (3.1.235.Aug.Fol.), в якому вміщені матеріали з історії Швеції, Данії, Польщі та Росії, зокрема 9 документів за 1610-1629 pp., писаних французькою мовою, що стосуються Московської держави. Тут згадується вождь Селянської війни І.Болотников, події у Пскові 1623 р. тощо. Знаходимо у даному рукописі й історичну довідку про взаємовідносини Росії з Польщею, причому автор пише і про Київську Русь, згадує князя Володимира Святого та Ярослава Мудрого, перелічує міста, які дав синам Володимир, розповідає про вбивство Бориса і Гліба. Питання політичної історії

* Повна сигнатура. Далі сигнатури збірників з бібліотеки герцога Августа подаємо у скороченому вигляді, наприклад (С.G.115.7.Extrav).

Київської Русі порушуються в іншому збірнику XVIII ст. (394. Novor.). Тут, зокрема, подається список великих князів київських від Володимира до Ігоря Ольговича (1146 р.). У німецькому збірнику, що потрапив до герцогської бібліотеки 1656 р., наводилася генеалогічна таблиця Рюриковичів від Рюрика до Івана IV (14.11.Aug.40, арк.98-99). Перелік князів Київської Русі, великих князів московських знаходимо в рукописному збірнику (С.Г.115.3.Extrav.-20). Тут же містяться дані про події Північної війни, подається їх стисла хронологія, наприклад: “Баталія Полтавская. Баталія при Переволочной. 1709.” На арк. 239(199) рукопису є цікавий запис: “Перевод з греческого писма с тетради, какову подал великому гсдрю црю и великому кнзю Алексею Михайловичу, всея Великия и Малыя и Белья России самодержцу 162 (1651 р. – Ю.М.) году декабр(ря) в 13 день”. Далі знаходимо епітафію померлому єродиякону Адаму: “Смеялся ты Адам, как мир суестрастный! И сам его ж дурости бив нечто причастный” (арк.295) і примітку до неї: “Так воспел с плачем друг его и подражатель Самуил-тезка, Феофановой (Прокоповича – Ю.М.) семинарии смотритель”. Тут же є і чин церковної служби у Волоській землі, у Білорусії і Києві (арк.214-229).

У німецько-латинському збірнику XVII-XVIII ст. (364.Novor.) наводяться уривки з московських генеалогічних таблиць, документи про російсько-польські переговори у XVII ст., плани укріплень у Динамюнді, Ризі, Нарві і Кокенгаузі. особливе місце займає російський нумізматичний альбом на 276 аркушах (XVIII ст.), в якому знаходимо зображення новгородських, псковських, рязанських і інших монет (281.1.Extrav.40). Тут же є стислі описи царювань монархів, у яких часом згадується Україна. Так, у розповіді про царювання Олексія Михайловича знаходимо: “Принял Войска Запорожского гетмана обоих сторон в вечное подданство 7161 (1653. – Ю.М.)” (С.102). При Описі царювання Федора Олексійовича під 1678 р. уміщує таку звістку:”... Чрез бунтование украинских казаков турки в Украину входили и город Чигирин обложили и тогда посылал великий гсдрь Ромодановского, который там с турками счастливо бился” (С.103). Далі під 1679 р. йдеться про посольство турецького султана Мухамеда IV до Москви. Турецький посол домагався України “и иные необычайные запросы предлагал”, в чому йому було відмовлено.

Варто відзначити ще кілька німецьких рукописів першої половини XVIII ст. В одному з них (238.II.Extrav.40) містяться стислі нариси з історії Росії (до 1742 р.), Польщі і Північної війни. Описуючи правління королів Речі Посполитої другої половини XVII ст., анонімний автор згадав і про Україну, запорозьких козаків, тяжкі для Речі Посполитої роки “потопу” 1655-1657 рр., деякі події політичної історії, що відбулися у Литві й Білорусії, зокрема в Гродно та Могилеві, врешті про події Північної війни. Матеріали подібного типу, писані німецькою, латинською та французькою мовами містяться у збірнику XVII-XVIII ст. (30.3.Extrav.20). Тут, зокрема, наводяться уривки з твору відомого німецького історика С.Пуфендорфа,

присвяченого життю бранденбурзького електора Фрідріха-Вільгельма (арк.49-60); лист Катерини I від 17 травня 1727 р., анонімний лист з Петербурга від 24 травня 1727 р., у якому йдеться про Остермана та Волконського (арк.37-41). Є в матеріалах збірника й згадки про Україну (арк.18-20).

У подальших кількох рукописах важливе місце займає опис дій Північної війни. Один з цих збірників, писаний німецькою мовою, вміщує різні рахунки та акти (49.Blankenb.) Його походження треба, очевидно, пов'язати з ім'ям герцога Брауншвейського Антона Ульриха, регента російського імператора Івана VI. Є тут згадка про видачу грошей Р.Меншикова, дані про Україну, зокрема Київ; про Молдавію (с.99-100), російсько-турецькі відносини у 1711-1712 рр., є навіть урочиста пісня, присвячена Полтавській битві, де згадується Мазепа (с.119-124). Про Північну війну розповідають і матеріали інших рукописних збірок із Бланкенбурзького зібрання (44, 46, 48, 50, 51), а також рукопису 500 Novog. Так, у рукописі 46 Blankenb., писаному німецькою та французькою мовами, йдеться про похід Карла XII в Україну, починаючи з 20 грудня 1708 р. (арк.7-8зв.). Тут згадуються Стародуб, Ромни, Гадяч, розповідається про кампанію 1709 р., в тому числі й про Полтавську битву (арк.84зв.-92), відступ козаків з Мазепою до Переволочної, а потім до Бендер. Є тут і лист коронного гетьмана Речі Посполитої А.Сенявського від 20 лютого 1709 р. з Тернополя, листи з Дрездена тощо (арк.8зв.-10зв.). У збірнику №48 тієї ж колекції йдеться про Прутський похід 1711 р., військові дії у Південно-Західній Україні і Молдавії (Ясси, Сороки), форсування військами Шереметева Дністра поблизу Рашкова (с.116-146). Тут зберігаються і листи Петра I. Матеріали збірника №44 охоплюють широке коло подій, що відбулися в Росії, Молдавії, Польщі, Німеччини, Швеції, Прибалтиці (тут зокрема є реляція про дії Паткуля).

У колекції відклалися кілька рукописів, писаних різними мовами і не пов'язаних між собою тематично. У збірнику 32.5.Aug.fol. знаходимо дані щодо рокошу Зебржидовського 1606 р., що проходив і на території Західної України, відомості з історії країн Сходу (Індія, Японія). У збірнику 76.30.Aug.²⁰ увійшли деякі матеріали з історії першої половини XVI ст. У німецькому збірнику 31.8.Aug.²⁰ є уривки з листів, відправлених з Польщі 1625 р., у яких йдеться про події Тридцятилітньої війни та дії трансильванського князя Бетлена Габора. Збірник 16.Extrav.²⁰ вміщує листи Синан-паші, великого візиря Османської імперії, датовані 7 лютого 1593 р. (арк.56), геральдичні матеріали, лист англійського короля послам Речі Посполитої, малюнок, що зображує національного героя Чехії Яна Жижку. Велику цінність являє собою альбом малюнків угорського художника Балаша Чобора Сигетварі, виконаних 1570 р. під час його перебування у Стамбулі в будинку Алі-паші (206 Blankenb.). Автор зобразив візиря, пашу, яничар, турецьких піхотинців і кавалериста, турецький прапор, православного ченця і т.ін. Цей альбом є чудовим

доповненням до унікальних турецьких малюнків, зроблених під час походу Сулеймана Кануні на Угорщину і Сербію¹².

Бібліотека герцога Августа багата дуже великим зібранням стародруків і карт, а також портретів. Останнє, наприклад, налічує кілька тисяч портретів, в тому числі й портретів діячів української історії. На 1991 р. було видруковано 15 томів альбому портретів¹³ (за абеткою) з художнього зібрання бібліотеки. Сюди увійшли портрети осіб, прізвища яких починаються на літери А-М. Найближчим часом мають бути видруковані ще 19 томів. Серед опублікованої частини треба вирізнити унікальний портрет гетьмана Д.Апостола (А.487, див. додаток №1), що не має аналогій серед інших відомих вже портретів цієї особи. Серед опублікованої частини зібрання є копії відомих портретів українських діячів: Б.Хмельницького (А.3704, 3705, 3706), І.Мазепи (А.13748), київського полковника М.Кричевського, а також турецьких політиків Ахмед-паші та Мехмед-паші (А-33, А-137), які відігравали велику роль в турецько-українсько-польських відносинах XVII-XVIII ст. та ін. На жаль, спроби віднайти у неопублікованій частини художнього зібрання портрети інших українських гетьманів другої половини XVII ст., а також І.Сірка та П.Конашевича (Сагайдачного) поки що безуспішні.

У картографічному зібранні є кілька карт України, або окремих її земель. Найдавніша з них 1562 р. – кольорова “*Poloniae Sarmetiae Eurorae*” Єроніма Кона (№19,141). Формально вона зображує Польщу, але, чітко визначивши східні кордони Польщі, картограф змалював за їх межами міста Переворськ, Ярослав, Ланьцут, Щебрешин, Сянок, Холм, не кажучи вже про Львів і Белз. Потрапила на цю карту і частина західної Білорусії*. Друга за хронологією (1572 р.) карта, що зображує Європу, експонується у старовинній читальній залі. Її автором є Каспар Вепель. На карті позначені найбільші ріки України (Дніпро, Дністер, Самара та ін.) і найбільші на той час міста (Київ, Львів, Канів, Черкаси, Житомир, Чернігів, Глухів, Луцьк, Меджибіж, Летичів, Чорнобиль). Є тут і міста Білорусії (Мозир, Слуцьк).

На кольоровій карті України кінця XVII ст. (“*Ucraina... quae et terra Cossacorum*”**) є колоритне зображення чотирьох козаків і двох російських солдатів, показані землі України, Кримського ханства, Молдавії, ногайські кочовища, землі Війська Запорозького (*cossacci circassi*) і Війська Донського, р.Дніпро з усіма порогами, річки Самара, Оріль, Томаківка, Чортомлик, Базавлук, Жовті Води, фортеця Кодак (19,87). На іншій карті, видрукованій Йоганом Бляу (19,66), зображені ріки Дніпро, Самара, Оріль, Кільчень, Чаплинка, Самоткань, Домоткань, Чорний та Кучманський шляхи, поселення Романів (Романково), що знаходиться вище за течією

* Див. також карти Польщі XVII ст. (19,144), XVIII ст. (19,147; 19,151) і карту Литви (19,150).

** Див. також карти із зображенням Поділля (19,72), Галичини й Покуття (19,159), скопійовані у другій половині XVII-XVIII ст. з Бопланових.)

Дніпра від сучасного Дніпропетровська. Слід вказати на два примірники карти Речі Посполитої і Великого князівства Литовського, видрукованої в XVII ст. у Нюрнберзі Йоганом Бартоломео Гоманно (19,150). На ній позначені фортеця Кодак, о.Хортиця, ріки Дніпро, Самара, Оріль, Вовча, Кільчень, Чортотлик та ін. Характерно, що українсько-польський кордон картограф позначив тут західніше Ярослава та Переворська.

Три великі кольорові карти "Tractus Bogysthenum" з зображенням Дніпра в різних його частинах видрукував в Амстердамі Бляєр. На першій з них (19,108) зображений Дніпро і територія по обох берегах ріки від Києва до Бужина, на другій (19,99) – від Канева до Хортиці, а на третій (19,105) – від Хортиці до Лиману та Очакова. Розглянемо спочатку другу карту. В її верхньому лівому куті намальовані турок і московит, що символізує війну між обома імперіями, яка точилася на українських землях у XVIII ст. Дніпро показаний тут з найменшими подробицями, з островами, порогами, переправами, численними притоками. Лише в межах сучасного Дніпропетровська бачимо існуючі й нині острови Монастирський, Кінський, Князів, Козацький, Кодачок. Показані на карті міста Черкаси, Кременчук, Чигирин, Кобеляки, Кодак тощо. Дуже важливо, що фортеця на о.Тягинка (поблизу сучасної Каховки) позначена, як і міста, що стоять вище неї хрестом, а не мусульманським півмісяцем, як населені пункти Криму і гирла Дніпра. Крім того, нижче Тягинки показаний острів "Balneum Vitoldi" (купальні Витовта), тобто цей острів пов'язано з іменем великого князя Витовта, який наприкінці XIV ст. очистив значну частину Північного Причорномор'я від ординців і заснував кілька міст. Варто вказати також на густозаселеність місця, де стоїть сучасний Дніпропетровськ. На правому березі Дніпра, якраз напроти гирел Орілі та Самари, позначено аж три населених пункти, очевидно, Старий та Новий Кодак і Половиця. Це зайвий раз доводить існування міста Дніпропетровська задовго до Катерининських часів. Показані також Таранський Ріг (сучасне Таромське, передмістя Дніпропетровська). На третій карті є зображення острова у гирлі Чортотлика з написом: "Skarbnica wojskowa kozacka".

Низка карт відноситься до часів російсько-турецької війни 1735-1739 рр. і зображує театр військових дій на півдні України. Перша з них (Kriegskarte 31,279) створена у 1736-1737 рр. На ній зображені Дніпро, Самара, Оріль, такі населені пункти як Кодак, Остап'є, Нехвороща на Орілі і ще 14 населених пунктів по берегах цієї ріки, Сергіївський монастир на Самарі. Інша тогочасна військова карта (Kriegskarte 31,273) теж зазначила густонаселеність території сучасного Дніпропетровська (п'ять великих поселень, не рахуючи Старого Кодака). Ця ж сама карта фіксує у гирлі Базавлука Запорозьку Січ ("Saporoger Setsch"), вказує на зимівник "Tolodos" (Толодос) на захід від Базавлука. Латиномовна карта 1738 р. (31,288) базується на російських джерелах. Вона важлива, зокрема, тим, що на правому боці Самари при її впадінні до Дніпра зазначає вірогідно Новобогородицьку фортецю, збудовану ще Мазепою 1688 р., але

зруйновану за умовами Прутського миру 1711 р. На карті вона показана як “Staraja Krepost”, а при ній “magazin et pristan”. В гирлі Базавлука показана “Saporogoru Sedes”, а напроти порогів з правого берега “Czerwini las”. До річи, в Криму позначене, як місто, Ак-мечеть (Achmeczet), яке пізніше перейменують на Симферополь. На іншій військовій карті (31,276), створеній очевидно 1737 р., показано, як великий населений пункт, Кодак, а все Правобережжя від лінії р.Оріль до Чорного моря позначено великим написом “Землі запорозьких козаків” (“Terri Cossacorum Zaporoviensis”). На цій же карті зафіксовано Запорізьку Січ (“Zaporoger Setsh”), міста Царичанка, Маячка, Китайгород, Нехвороща (понад течією Орілі). Зазначено й Новобогородицьку фортецю у гирлі Самари. Існує і некольоровий варіант згаданої карти (31,270). До розглядуваної низки військових карт належить ще одна – карта дій російської армії з 23 березня до 18 червня 1736 р. (за ст.ст.) (19,102), яку створив М.Сенттер. Тут є важлива вказівка на існування Нової Січі: біля гирла р.Підпільної проставлено слово “Setsa”. Показано і зимівник Романково (“zimownik Romankowo”), а на захід від нього вищезгаданий зимівник “Толодос” (Tolodos-?). Німецька кольорова карта “Європа, або Мала Татарія” Й.Б.Штрайбера, видрукована у Ляйпцігу 1736 р. (19,29), містить цікавий малюнок турка й кавказького горянина. На карті показано пониззя Дніпра, починаючи від Чигирини й Переволочної. Позначені міста Кодак, Китайгород, Романково (“Romankowo”) Новобогородицька фортеця (“Nowogodisoi magazinan der Samara”), а значну територію степової Правобережної України покриває напис: “Хутори, зимівники” (“Gutogi, zimowniki”). На кількох картах (19,69; 19,72; С,6) (остання - у складі атласу Бюшинга 1792 р.) зображує Кримське ханство разом з “Малою Татарією”, тобто з частиною нинішньої Південної України. На них позначена і частина тих українських земель, що й тоді не входили до складу ханства. Є карта Азовського моря М.Зойтера, друкована в Аугсбурзі (19,96). На російській карті “Малая Татарія”, створеній до 1775 р. (19,27), показана “Запорожская Сеча” в гирлі Базавлука, ряд населених пунктів Поорілля (Царичанка, Китайгород, Маячка, Нехвороща, врешті якась “Оріль” в самому гирлі однойменної ріки, на місці сучасного Дніпропетровська). Позначені й населені пункти на правому березі р.Самари. Назва російської карти “положение мест между Черным и Каспийским морями” (19,30) говорить сама за себе. На ній зображено й частину українського Приазов’я. Французька карта Дезаше (Dezauche), видрукована в Парижі 1788 р., зображує театр воєнних дій на початковому етапі російсько-турецької війни 1787-1791 рр. (“Karte du Theatre de la Guerre entre les Turks et les Russes”) (19,69). Тут показано між іншим “Великий Луг”, низку населених пунктів Південної України, в тому числі Томаківку, Кічкас, Олександрівськ та ін. Є і карта Криму 1865 р. (19,72), що відноситься вже до часів Кримської війни 1853-1856 рр.

Вкажемо, нарешті, і на французьку карту 1788 р.(32,513), в якій показано пониззя Дніпра, починаючи від гирла Інгулу, на карти Галичини

й Покуття XVII ст. (19,153; 19,154; 19,156). В атласі Європи, виданому у Берліні 1792 р. (6), з 16 карт відомого німецького географа Бюшинга показані Україна і Молдавія, Крим, Польща, Литва і Білорусія тощо. Зазначимо й карти XVIII ст. різних регіонів Російської імперії, наприклад, Камчатки, Архангельської губернії, “Гіляну”, Казанського ханства (19,57), Уфімської губернії (19,84) та ін., карти XVI-XVIII ст. Османської імперії (21,12; 22,6; 22,12; 22,15; 22,18; G1).

Нижньосаксонський держархів¹⁴

На околиці Вольфенбютеля знаходиться ще одне значне зібрання рукописів та стародруків – Нижньосаксонський держархів, заснований 1946 р. До того часу його матеріали входили до складу ГанOVERського держархіву. Саме тут зібрані фамільні та зовнішньополітичні архіви герцогів Брауншвайг-Люнебурзьких, Вольфенбютелів та князів Бланкенбургів. Все архівне зібрання поділяється на п’ять частин: А – документи 1154-1945 рр.; В – акти і службові книги; С – карти і плани; D – кіно- і фономатеріали; Е – колекції¹⁵. У свою чергу кожна з цих частин поділяється на відділи, а ті – на підвідділи (фонди). Так, частина “А” має такі відділи: князівські дома Брауншвейг-Люнебург (№1), церковні справи (№2), міста (№3) і т.д. Відділ 1 за змістом матеріалів збігається з матеріалами “Посольського приказу” РДАДА або “Архівом коронним у Варшаві” АГАД, оскільки переважну більшість його джерел має дипломатичне призначення. Особливо важливим є підвідділ (фонд) 7, точніше I Alt 7 (“Росія і Курляндія”), який складається із 106 справ за №204-306. Найдавніші справи датовані 1560-1563 і 1580 рр. (204). У них містяться матеріали, що стосуються головним чином титулатури великих князів московських. До речі, у справі 219 теж подаються титули російських монархів, але вже пізнішого часу 1721 і 1727 рр. У справі 204 найважливішим документом є невідомий список листа Івана IV до імператора “Священної Римської імперії” Фердинанда I 1560 р. у німецькому перекладі. У листі йдеться про його позицію щодо Лівонської війни¹⁶. Тут, в інших документах справи містяться скарги російського уряду польському. Далі за хронологією йде знаменита хроніка Конрада Бусова, що охоплює 1584-1613 рр., твір Йогана Паткуля “Думки з приводу шведського вторгнення в Саксонію. 1705” (205). Кілька томів (208-211) містять у собі список відомого твору О.Манкієва “Ядро російської історії”, лист Манкієва до Петра I від 18 квітня 1715 р. про значення історії, лист Петра I, німецькомовні матеріали про Дербентський похід російсько-української армії 1722 р., карта Дагестану (105, арк.13). Є тут (арк.60) згадка про Феофана Прокоповича, “ректора Академії в Києві”. До останнього тому “Ядра” (211) додано опис та малюнок фейерверку на честь дня народження Єлизавети Петрівни 18 грудня 1741 р. У справі (212) міститься “Стислий географічний опис Російської держави” 1741-1742 рр. німецькою та французькою мовами, де згадується Мала Русь-Україна і літописець Нестор. У

справі 213 міститься “Щоденник” подорожі Джона Кастла до татар 1736 р. (список датовано 1741 р.). Тут є й 12 малюнків, вміщених олівцем та тушшю, на яких зображені татари, казахи, киргизи, оренбурзькі та яїцькі козаки. У справах 208-213 трапляються також друковані маніфести російських монархів, “летючі листки” тощо. Значне місце займають матеріали про відносини Російської імперії з німецькими державами, як от документи про союз Петра I з австрійським імператором у 1711-1714 рр. (206), кореспонденція російських монархів з князями Брауншвайськими та Бланкенбургами за 1720-1742 рр. та ін. (215-218). Варто відзначити справу №220 датовану 1725 р., де зберігаються матеріали про Катерину I та анекдоти про Петра I. У справі №308 уміщується листування правителів Вольфенбютеля з російським двором у приватних справах за 1783-1801 рр., у справі 222 – листування бланкенбурзького двору з російським урядом, зокрема з Й.Е.Біроном, Г.Й.Остерманом, Б.Х.Мініхом, О.П.Бестужевим-Рюміним, О.Г.Головкіним та ін. Низка справ присвячена російському цареві “младенцу” Івану VI, синові герцога Антона Ульриха. У справі 297 знаходимо матеріали про долю Антона Ульриха і його сім'ї, його претензії на трон для Івана VI, про ув'язнення та вбивство останнього (1741-1764, 1780 рр.) Тут є і матеріали про арешт Деркса, студента з Росток, який задумав визволити Антона Ульриха з сім'єю 1743-1744 рр. У справі 282-285 містяться матеріали, що свідчать про претензії герцога Людвіга Ернста на престол, його подорож в Росію та про детронізацію Івана VI у грудні 1741 р. Тут зберігається й щоденник подорожі герцога до Росії, писаний його секретарем М.А.Хеніхеном, в якому також згадується про детронізацію Івана VI. Матеріали того ж Хеніхена та курляндського капітана Д.Кайзерлінга про долю герцога Антона Ульриха в Росії містяться у справі 296. Врешті, згадаємо і справу 288, в якій зберігається листування брауншвайзького герцога Людвіга з Антоном Ульрихом та його дружиною в 1741-1742 рр. У справі 271 є опис подорожі герцога Антона Ульриха до Росії, його перебування про російському дворі й арешт (1732-1743, 1767-1768 рр.). Про подорож герцога до Росії йдеться і в реляціях полковника А.А. фон Гаймбурга, датованих 1733-1741 рр. У справі 221 знаходимо листи Антона Ульриха до своєї сім'ї, до герцогів Людвіга Рудольфа, Фердинанда-Альбрехта II і Карла I за 1725-1742 рр. Нарешті, у справах 309-310 є документи, що розповідають про смерть синів герцога Антона Ульриха – Петра та Олексія наприкінці XVIII ст.

Значне місце у згаданому фонді займають збірники кореспонденції правителів Брауншвайгу та Вольфенбютеля з російським двором і з своїми послами до Росії (інструкції, листи, звіти, рахунки тощо). Так, у справі 219 знаходяться ключі до шифрів дипломатичного листування 1721-1728 рр., у справі 223 – матеріали відправки посла Л.Х. фон Асенбурга до Петра II з нагоди його коронації. Тут також уміщено кольоровий малюнок лютеранської кірхи в Петербурзі, реляції Асенбурга до Фердинанда-Альбрехта II Брауншвайзького за 1727-1728 рр. У справі 286 міститься

кореспонденція Людвіга Ернста і його секретаря Хеніхена з послом у Росії Кайзерлінгом, у цій же справі та справі 295 чимало уваги приділено курляндському питанню.

Представлена у фонді й така частина дипломатичної документації, як звіти дипломатів своїм патрона-правителям Брауншвайгу, Люнебургу, Вольфенбютелю. Переважають тут реляції посла до Росії Августа Адольфа фон Грама, адресовані Людвігу Рудольфу Бланкенбурзькому, герцогу Августу Вільгельму, Карлу II, членам монаршої родини та урядовим особам, наприклад прем'єр-міністру Є.Мюнхгаузену, датовані 1727-1731 рр., 1741 р. (223-253, 276-280, 291-294), листи Грама за 1731-1733, 1737-1739 рр. з Новгорода, Риги, Піллау, Брауншвайга, Вольфенбютеля та Бланкенбурга до секретаря посольства в Росію Х.Ф.Гроса (260-261). Добре представлені дипломатичні звіти послів до Росії Х.Ф.Гроса, Г.Й. фон Кайзерлінга, Х.Ф. фон Кніштедта за 1731-1741 рр. (254-259, 262-270, 272), посла до саксо-польського двору Ботіхера, адресовані герцогам Карлу I, Людвігу Ернсту та членам дипломатичного корпусу, зокрема Хеніхену за 1742-1744 рр. (298-396). Тут йдеться про ситуацію в Російській імперії, Речі Посполитій, про сілезьку війну 1742-1744 рр., наводиться щоденник гродненського сейму Речі Посполитої 1744 р. (298-299). Справа 287 містить у собі реляцію посольського секретаря Хеніхена до Карла I та надвірного радника Г.Б. фон Шліштедта за 1741-1742 рр. про подорож герцога Людвіга Ернста до Росії, його претензії на курляндський трон і трагічну долю (187). Справа 275 зберігає матеріали про відправку до Росії 1735 р. посла, полковника Г.В. фон Зомерфельда, та щоденник останнього, писаний його сином. Врешті, цілий комплекс джерел стосується курляндських справ. Найранішою є справа 204-а, де зберігаються листи 1632-1633 рр. Єлизавети-Магдалени та графа Фрідріха Курляндського до герцога Августа Брауншвайзького щодо польсько-шведського (Оливського) миру 1660 р. Курляндське питання розглядалося і в дипломатичному листуванні урядів Російської імперії, Речі Посполитої та Брауншвайгу у 1643, 1717-1742 рр. (214). Тут містяться матеріали дипломатичної місії Речі Посполитої до Курляндії 1717 р., матеріали гродненського сейму Речі Посполитої, де порушувалося курляндське питання; відомості про порти в Лібаві та Віндаві (Вентспілс) з шістьма кольоровими планами цих портів 1739-1741 рр. Важливим є німецькомовний "Короткий нарис Ліфляндської та Курляндської історії. 1742 р.". Чимало документів стосується обрання на курляндський престол або претензій на нього Людвіга Рудольфа Бланкенбурзького у 1715-1716 рр. (207), Антона Ульриха 1713 р. (273), Е.Бірона 1737 р. (281), Людвіга Ернста Брауншвайзького у 1741-1742 рр. (287, 290).

У справі 307 міститься протест герцога Людвіга Ернста проти обрання курляндським герцогом саксонського принца Карла, який правив у 1758-1762 рр., його претензії на курляндське герцогство у цей період. Тут зберігається франкомовний твір Ф.Л. де Брегера у двох примірниках "Соп-

siderations sur l'affaire de Courlande”, писаний 1733 р. (273). У цьому ж фонді знаходимо справу 289, що містить у собі листування брауншвайзького герцога Людвіга Ернста з правителями та урядами Речі Посполитої, Пруссії, Австрії, Лотарингії з пруським послом до Росії А. фон Мардефельдом, австрійським послом до Росії М.А. д'Адорно, з бароном фон Мірбахом та ін.

Близькі за характером документи знаходяться в фонді “Архів апанагиртської лінії Бевернів, герцогів Брауншвайг-Люнебурзьких. 1598-1806 рр.” (95 Alt), але з них небагато відносяться до нашої теми. Можна назвати насамперед справу 3, в якій знаходяться листи графа Остермана 1735 р., листи й рахунки Анни Іоанівни 1711 і 1738 рр., Бірона та ін. Важливими є і матеріали фонду “Польща” (I Alt 6), джерела ті, що стосуються коронації Стефана Баторія та його війни проти Гданьська. Поряд з ними зберігається велика кількість рукописних та друківаних газет XVI-XVII ст. (200). В інших справах відклалися матеріали посольства короля Речі Посполитої Сигізмунда III до герцога Генріха Юлія з приводу допомоги у війні проти Туреччини 1590 р. (201), матеріали сеймів Речі Посполитої за 1709-1721 рр. (202).

У фонді I Alt 22 зберігається 2058 справ, що стосуються історії Речі Посполитої, Османської імперії та ряду інших країн XVIII – початку XX ст. В одній з них (791) є три російськомовні листи, писані близько до Мініха особою у вересні 1739 р. (арк.36-39). Листи адресовані ротмістрові (два листи) і полковникові, в них висловлюється подяка за поставку золотих шнурів, йдеться про очікуване прибуття Мініха до Петербурга. У справі 455 вміщено німецькомовний стислий огляд подій європейської історії, в тому числі й Корони Польської. У розділах 16-20 часто згадується Україна, запорозькі козаки, Визвольна війна українського народу середини XVII ст. під проводом Б.Хмельницького, гетьмани доби Руїни тощо. У фонді 8 Alt (опис 2, спр.400) знаходяться матеріали про відправку німецьких колоністів до Росії 1766 р. У фонді I зберігається велика кількість рукописних і друківаних газет XVI-XIX ст., зокрема “Europäische Zeitung” за 1684-1692 рр. Цим, звичайно, не вичерпується перелік матеріалів Ніжньосаксонського архіву, які мають велику цінність як джерела з історії України, Росії, Білорусії, Латвії, Литви та Естонії.

Брауншвайг

Державний архів¹⁷

В центрі Брауншвайгу неподалік від знаменитої картинної галереї та історичного музею знаходиться державний архів, заснований 1860 р. Тут зберігається понад 16 тис томів різноманітних справ, що стосуються насамперед історії цього регіону та Північної Німеччини взагалі. Ця найважливіша частина архіву поділяється на 8 відділів: А – архівні документи 1031-1985 рр.; В – старий архів міської ради XIII ст. – 1671 р.; С – старий магістратський архів 1671-1825 рр.; D - новий магістратський архів 1825-

1930 рр.; Е – архів магістрату ХХ ст. (з 1930 р.); F – фінансовий архів 1426-1951 рр.; G – особливий архів міста 1204-1985 рр.; H – колекції 1671-1985 рр.¹⁸. Порівняно з попереднім архівосховищем, у держархіві Брауншвайгу зберігається значно менше матеріалів, що стосуються історії України. Під час короткотривалої роботи в архіві нам вдалося виявити лише колекцію театральних афіш Російської імперії за 1808-1916 рр. (Н.Х, відділ 13,135), друкованих російською або німецькою мовами. Деякі афіші російського походження виявлені нами і в іншому відділі (Н.Х. Varia). Вони проливають світло на театральне життя Одеси, Сімферополя, Харкова у середині – другій половині ХІХ ст. Так, афіша 1858 р. говорить про виставу в Одесі п'єси-мелодрами “Наречена-сомнабула” Роміні (муз.Беліні) та п'єси “Чиновниця” В.Сологуба. У Петербурзі 1864 р. йшла “Аскольдова могила” А.І.Веретовського, а 1866 р. – “Мазепа” Г.В.Кугушева за пушкінською “Полтавою”. У згаданих двох відділах архіву знаходимо театральні афіші Лібава (1838 р.), Мітава (1837-1857), Пернова (Пярну), (1822-1836), Ревеля (1818-1851), Риги (1827-1856), Вільнюса (1916), Варшави (1825-1852), Москви (1822 – початок ХХ ст.), Самари та Астрахані (1863), Тифліса (Тбілісі) (1865), Тукумса (1865). Переважна більшість афіш походить, однак, з Петербургу (1808 – початок ХХ ст.).

Міська бібліотека¹⁹

Ця установа знаходиться біля держархіву та історичного музею. В її фондах зберігається значна кількість рукописів та стародруків, з яких лише деякі мають відношення до нашої теми. Це насамперед, рукописний збірник ХVІІ ст. 38.16.Aug.fol., в якому є матеріали про російсько-польські війни. Деякі цікаві документи з історії Росії знаходяться в рукописі 36.13.Aug.fol. У великій колекції стародруків є чимало важливих пам'яток, як, наприклад, фундаментальна хроніка ХVІІ – початку ХVІІІ ст. “Театр Європи” (у 21-у томі), в якій уміщується багато важливих звісток щодо політичної історії України, Білорусії, Росії, Кримського ханства, Литви і Молдавії тощо, а також цінний ілюстративний матеріал.

Очевидно, певні матеріали можна знайти і в зібраннях історичного музею Брауншвайга²⁰, однак нам не вдалося туди дістатися. За словами ж директора музею тут бракує джерел з історії східнослов'янських держав²¹. У бібліотеці Технічного університету рукописів та стародруків немає.

Завершуючи огляд матеріалів що знаходяться в архівах, бібліотеках та музеях північної зони, вкажемо і на ті наукові центри, в установах яких теж можливе виявлення джерел з історії України²². Це насамперед ГанOVER*, Гетінген, Ольденбург (Нижня Саксонія), Ойтен, Кіль (Шлезвіг-Гольштейн), а також Гамбург, в архівосховищах якого зберігаються важливі документи ХІХ-ХХ ст.

* За деякими даними до ГанOVERа було передано велику кількість документів 1550-1635 рр. герцогів Брауншвайзьких.

ЗАХІДНА ЗОНА

Дармштадт

Державний та міський архіви Дармштадта²³

В самому центрі міста, біля площі Луїзи (Luiseplatz) стоїть старовинний будинок держархіву. Князівство Гессен, як і Брауншвайг, тісно пов'язано з династією Романових, щоправда у пізніший період. Так, першою дружиною імператора Павла I була принцеса Вільгельміна (Наталія), а дружиною Миколи II – Аліса з дому князів Гессенських. Джерела, що стосуються нашої теми, зібрані у відділі Д4, Д11, Д12 держархіву. Найранніші з них стосуються військової служби в Росії ландграфа Фрідріха 1699 р. та в 1707-1709 рр. (Д4, №301/6; 302/1-2). Далі уміщується кореспонденція гессенських принців Людвіга та Карла під час їхнього перебування в Росії у 1723-1738 рр. (Д11, №88-90), а також документи про шлюб ерцгерцога Людвіга Йогана Вільгельма Бруно з овдовою княгинею Анастасією Кантемир з дому Трубецьких 1738 р. (шлюбний контракт, різноманітні документи, деякі з них пов'язані з Києвом), документи про спадкові справи Анастасії у зв'язку зі смертю ерцгерцога 1746 р. (Д11, №87/1-7) Треба вказати й на матеріали, що стосуються подорожі до Росії у 1773-1776 рр. ерцгерцога Людвіга Гессен-Дармштадтського: листи, рахунки, тощо (Д.4.599/3, 609/5-12, 611/6), у тому числі й на документи про його військову службу в Росії 1775 р. (Д.4 №609/4). На жаль, дуже важливу справу – щоденник цієї подорожі Людвіга (Д.4 №609/4) – втрачено.

Комплекс документів стосується історії шлюбу та подружнього життя майбутнього імператора Павла з його першою дружиною Наталією, принцесою Гессен-Дармштадтською. Тут є листи ландграфа Людвіга IX про шлюб його доньки до міністра фон Мозера 1773р. (Д.4 №599/4-5), поздоровлення молодому подружжю (Д.4 №599/6); документи про від'їзд молодих до Росії у 1773-1774 рр. (Д.4 №600/1-2); листування Павла і Наталії з батьками, опис шлюбних справ, зроблений архіваріусом Бауром та кабінет-бібліотекарем В.Бірлігендом, та деякі інші документи 1725-1783 рр. (Д.4 №601/1). Під сигнатурою (Д.4 №600/4) зберігаються донесення з Петербурга 1773-1776 рр. полковника князя фон Гідевеля. Завершує цей комплекс документів справа (Д.4 №601/3), де вміщуються кондоленції (співчуття) Павлу з приводу передчасної смерті його дружини 1776 р.

З джерел XVIII ст. можна також вирізнити мемуари гессенського капітана Бервольфа під заголовком “Подорож до Росії. 1772 р.” (Д.12 №2/7).

Великий комплекс документів стосується наполеонівських війн. Це насамперед “Записки про Росію” 1812 р., які написав офіцер Галл Батеніц Шафф (Д.12 №12/5), списки гессенської лейб-гвардії бригади та інших учасників походу в Росію 1812 р. гессенських солдатів, офіцерів, які

залишилися 13 грудня 1812 р. на тодішньому російському кордоні під Каунасом (Ковно) (Д.4 №741/11-12).

У фонді “Графство Ербах-Шенберг”²⁴ під сигнатурою 37/5 зберігається щоденник графа Людвіга III, що починається з опису відвідин автором Дармштадта 1807 р. Далі автор розповідає про наполеонівські війни, похід у Росію 1812 р., московську пожежу, відступ через Березину (37/6), похід союзників на Париж 1815 р. (37/7). Завершується щоденник описом подорожі автора по Рейну 1833 р. (38/1).

Можна назвати й записки принца Філіпа про його подорож до Польщі й Росії 1818 р. (Д.11 №164/3) та 1826-1829 рр. (Д.11 №165/2-3). У справі міститься фото малюнка турецької шаблі, яку цар Микола I подарував автору записок 1828 р. Зазначимо також, що архів має цікаву колекцію портретів, серед яких є портрети осіб, що мали пряме відношення до історії Російської імперії. Серед стародруків є “летючий листок”, присвячений герою Віденської битви 1683 р. українцю-галичанину Юрію Кульчицькому із його зображенням.

Фульда

Бібліотека землі Гессен у Фульді²⁵

Ця установа є однією з 37 загальних бібліотек землі Гессен. Вона була заснована 1776 р. князем-біскупом Генріхом VIII фон Бібра. Основу бібліотеки склали рукописи та стародруки, що походять з відомого зібрання монастиря у Фульді. Нині тут налічується 1558 томів латинських та німецьких рукописів, 234 старовинних документи, 670 актів, 428 інкунабул, не кажучи вже про пізніші видання, 12300 дисертацій і т.д. Для дослідників історії України бібліотека цікава насамперед зібрання стародруків XV-XVIII ст., серед яких бачимо хроніки Г.Шеделя, Дж.Ботеро, “Театр Європи” та ін. У міському архіві²⁶ Фульди нам попрацювати не вдалося. За інформацією працівників архіву, там немає якихось значних документів з історії східнослов’янських народів. Але є тут велике зібрання стародруків, які, без сумніву, мають бути цікавими для українців. Крім вищезгаданих, у Фульді є важлива бібліотека духовної семінарії та її філія – бібліотека теологічного факультету, засновані у 1985 р. *У першій налічується 125 тис. томів, у другій – близько 17 тис., в тому числі невелика кількість рукописів, 56 інкунабул, кілька тисяч друків XVI-XVIII ст., головним чином з історії церкви і теологічних. Ці раритети потрапили до бібліотеки із зібрань єзуїтського колегіуму, заснованого 1571 р., папської семінарії, започаткованої 1584 р. Подібне зібрання зберігається у бібліотеці монастиря Франенберг під Фульдою (засновано 1620 р.)²⁷.

Кельн

Історичний архів м.Кельн²⁸

У цьому старовинному місті єдиним архівосховищем, що має значення для дослідника історії України, є історичний архів. Його багатющі фонди містять у собі різноманітні джерела з історії Західної та Центральної Європи. Значно менше тут матеріалів з історії Східної Європи, однак серед останніх вирізняються джерела з історії наполеонівських війн²⁹. Є в архіві велике картографічне зібрання. Для нашої теми першорядне значення має фонд "Ганза", в якому зберігаються матеріали про торгівельно-дипломатичні відносини Кельна з членами союзу Ганза. У відділі "Ганза III", матеріали якого охоплюють 1552-1606 рр., міститься справа 136, у якій зберігаються рахунки штральзундських послів до Москви 1606 р. Можна вказати і на справи 3/369 У 1/161, 294, 359, 362, де відклалися матеріали з історії торгівлі з Ригою (1499, Дерптом і Ревелем (1653)). У фонді "Köln und das Reich-Briefe" налічується 809 листів 1357-1474 рр., що містять дані щодо Польщі, боротьби проти агресії Османської імперії, наприклад лист від 6 березня 1470 р. (737).

На жаль, у 16 найголовніших кельнських бібліотеках³⁰, з науковою бібліотекою славистичного семінару Кельнського університету включно³¹, дуже мало рукописних матеріалів або стародруків, які могли б бути важливими джерелами з історії України.

Гайдельберг

У цьому старовинному університетському місті є два архівосховища: міський архів³² та університетська бібліотека. У першому джерел з історії України немає, у другому зберігається велика колекція стародруків та рукописів, що стосуються насамперед історії країн Західної та Центральної Європи у XIV-XVIII ст. Частина стародруків з університетської бібліотеки, передусім хроніки, мають певне значення як джерела з історії східнослов'янських країн.

У західній зоні ФРН знаходиться ще ряд архівосховищ, у яких відклалися джерела з історії України переважно XIX-XX ст. Чи не найбільші за обсягом державні архіви є у містах Кобленц³³ та Бонн³⁴, Дортмунд і Саарбрюкен, а також Марбург, де зібрані джерела з історії педагогіки та педагогічної думки.

ПІВДЕННА ЗОНА

Мюнхен

Столиця Баварії – один з найважливіших центрів славистичних досліджень у Німеччині і в Західній Європі. Багату джерельну базу (три потужні архівосховища), про які мова піде нижче³⁵, плідно використовують

науково-дослідницькі установи, наприклад, Мюнхенський університет, Український вільний університет³⁶ та ін.

Серед багатих матеріалів державного архіву головну цінність складають ті, що входять до зовнішньополітичного фонду – “Зовнішнього архіву баварських курфюрстів” (“Kurbaayeren Äuberes Archiv”). Це окремий фонд (№39), що поділяється на ряд відділів відповідно до кількості країн, з якими Баварія підтримувала дипломатичні контакти. Для нас найбільше значення мають відділи 39.7. (“Польська кореспонденція”) і 39.8. (“Московська кореспонденція”). У першому з них налічується 11 великих справ за номерами 4410-4420, де вміщено матеріали дипломатичного листування Польщі з Баварією та “Священою Римською імперією” за 1553-1587 рр. Основна частина цих джерел стосується польської королеви Катерини (баварської принцеси), висвітлює історію шлюбу польського короля Сигизмунда-Августа з сестрою австрійського імператора Максиміліана VI; розповідає про обрання королем Речі Посполитої Генріха Валуа і втечу останнього до Франції по смерті його брата, французького короля Карла IX; обрання королем Речі Посполитої Стефана Баторія тощо. Є дані щодо дипломатичних зносин Баварії, Австрії, Польщі з Росією.

У відділі 39.8. зберігаються лише три великі за обсягом справи. У першій з них (4423) містяться матеріали про стосунки між Москвою та Віднем з приводу турецьких справ 1548 р.; у другій (4424) – матеріали “про жорстокість і тиранію правління московського князя Василя (III)”, про війни між Московією, Туреччиною, Кримським ханством і Польсько-Литовською державою, щоденники посла Кобленца. Нарешті, у третій справі (4425) знаходимо джерела, що висвітлюють початковий період Лівонської війни (1560 р.)

Документи з історії України та інших східноєвропейських країн можна знайти і в інших відділах фонду №39. Так, у відділі 9 є “Чеська кореспонденція”, 10 – “Імперська кореспонденція” (1480-1620 рр.); 11 – “Австрійська кореспонденція” (кінець XV – початок XVI ст.); 12 – “Турецька кореспонденція” (1446-1593 рр., справи 2154-2171); 15 – “Шведська кореспонденція” (1614-1647 рр., справи 2187-2189). Матеріали відділу 16 стосуються історії Тридцятилітньої війни. Серед багатьох справ цього відділу (2224-3041) варто згадати справу 2224, документи якої висвітлюють боротьбу проти агресії Османської імперії.

Низка справ фонду “Чорні скриньки” (“Kasten Schwarz” уміщує матеріали з військово-політичної історії Речі Посполитої, України, Білорусії та Росії.

Особливе значення має фамільний архів правлячої династії Вітельсбахів за 1583-1761 рр.³⁷. Його джерела розповідають про організацію боротьби з агресією Османської імперії, у зв’язку з чим нерідко згадуються запорожці, події в Україні (справа 1009, 1667 р.), в них відбиваються події переважно другої половини XVII – початку XVIII ст. (справи 222, 996, 1002, 1003-1011, 1013, 1034, 1036 та ін.). Звичайно, тут міститься велика

кількість цінної інформації про політичну ситуацію у Речі Посполитій, Росії, Молдавії та інших країнах, є згадки про відому місію до Польщі австрійського посла Лізолі (1000) 1657 р., про події у Львові та Перемишлі (4410), події в Росії (4423).

В одному комплексі з держархівом знаходиться й приватний архів, в якому також зберігаються цінні матеріали. На жаль, ознайомитися з його зібраннями не довелося, оскільки для цього треба мати дозвіл власників конкретних фондів.

Важливі зібрання містяться у Баварській державній бібліотеці (БДБ), що має відділи рукописів, стародруків та картографічний. Ці колекції започатковані ще у 1558 р., коли була заснована бібліотека при дворі баварського князя Альбрехта В Вітельсбахів. До її складу увійшло також зібрання банкірського роду Фуггерів та частина бібліотеки видатного німецького гуманіста Гартмана Шеделя (1440-1514 рр.), який у своїй друкованій хроніці 1493 р. подав цікаві відомості про Україну³⁸. Пізніше до складу БДБ увійшла багата Мангаймська бібліотека, що належала пфальцькій династії Вітельсбахів, а після секуляризації у XVIII ст. католицьких монастирів у Південній Баварії – і книгозбірні останніх. Нині БДБ має потужні зібрання рукописів, стародруків і карт. Зокрема, рукописів XVI-XVIII ст. налічується близько 40 тис., у тому числі 19 тис. латиномовних, 8 тис. німецькомовних, 800 – французьких, 620 грецьких, 500 – італійських, 500 – єврейських і т. ін.³⁹. Кількість документів цього періоду сягає 95 тис., а карт (починаючи з XIII ст.) – 136 тис. аркушів.

Особливу цінність становлять кілька десятків рукописів слов'янськими мовами⁴⁰. Серед них, наприклад, болгарське євангеліє, писане церковнослов'янською мовою наприкінці XV ст. (Slav. 1), польськомовний інвентар колекції монет князя Криштофа Радзивилла 1631 р. (Slav. 2), копія з якого була знята ще 1840 р. відомими польським археографом Едвардом Рачинським; список "Історії іудейської війни" Й.Флавія, писаний церковнослов'янською мовою у XVI ст. (Slav. 3), болгарський псалтир XIV ст., який вивчав російський дослідник Куторга у Петербурзі 1834 р. (Slav. 4), службник, писаний церковнослов'янською мовою у XV ст. (Slav. 5), дві слов'янські граматики XVII ст. писані в Іллірії (Slav. 7, 8), копія російської книги, друкованої у Петербурзі 1715 р., що була присвячена військовим справам (Slav. 9), польський рукопис 1677 р. з бібліотеки Терези Кунігунди, баварської електорки, дочки короля Речі Посполитої Яна III Собеського (Slav. 10), дві чеські граматики XVI ст., причому одна датована 1570 р. (Slav. 11, 12), тексти античних авторів, перекладені церковнослов'янською мовою (Slav. 14) і т.д. На цьому фоні вирізняється псалтир XVI ст. (Slav. 5) церковнослов'янська мова якого має ознаки української, і особливо невелика "Космограф" (Slav. 13), уміщена на 130 аркушах в 16⁰. Вона походить з бібліотеки Д.Захарія Конрада з Уфербаху. Серед описів європейських країн є тут характеристика деяких регіонів України, котрі варто зацитувати:

“Волиния

Волиния земля зело плодови́та, всякие вещи к жити́ю подобающие, и городков и посадов множество.

Подолская

Подолская земля такого ж плодови́та, между множество, город начальной Каменец.

Руская

Руская земля богата конми, животиною, мягкою рухлядю; мед пьют, а виноградния вина из Угорской и з Волоской земли привозят. Город начальный Львов” (арк.99зв.-100зв.).

У творі наводиться й опис Московської держави (арк.104зв.) і Кримського ханства (“Тартария”) (арк.109-110), Туреччини (арк.112-115) та ін.

Серед інших рукописів, писаних неслов’янськими мовами, привертає увагу псалтир 1694 р. (In. 8⁰), який походив з бібліотеки оо.кармелітів. Його написав на львівській мові пастор Діви Марії Йоган Гартман з “Дерптського дістрикту” (God.Livo-esthonicus 1, № 1139).

Серед численних французьких рукописів нашу увагу привернули джерела (щоденники, реляції), що писалися французькими послами до Османської імперії у 1571-1575 рр. (Fr.1267-1269, 1640 р., Fr.1264, 1661-1671 рр., Fr.1270-1271), а також справи 1271-1279, 1283-1287 та деякі інші.

Унікальним є тритомний альбом невідомого італійського художника середини XVII ст., створений під час перебування його автора в Османській імперії. Кольорові малюнки супроводжуються стислим коментарем італійською мовою. Рукопис має подвійну сигнатуру, він належить до зібрання італомовних рукописів і до іконографічної колекції (It. 451 та Iconogr. 352-354).

Перед читачем розгортається панорама життя Османської імперії, представлена портретами та зображенням людей різних народів та соціальних верств, починаючи з найвищих осіб (султан, великий візир, яничар-ага, капудан-ага). Бачимо тут сейменів і сипахів, турецьких жінок, перукарів, торговців тощо. Змалював автор іранського шаха, представників тих народів, що перебували під турецькою владою, або ж проживали у сусідніх державах: болгар, вірменів, грузинів, євреїв, мінгрелів, черкесів, татар (кримських) та ін. У другому томі (Iconogr. 353) бачимо малюнок, що зображує кримського хана на коні. На ханові червоний каптан і зелена шапка. Знаходимо зображення нурадин-султана, кримського мурзи, простих татар і ногайців, причому мурза одягнений у темножовтий каптан та синю шапку, а рядовий татарин у темний каптан, або кожух, і червону шапку. За плечима у татарина висить сагайдак (додатки №2-4). У відповідному коментарі автор подає дані з історії Кримського ханства, згадує про

Бахчисарай, Кафу, о.Родос, традиційне місце заслання султаном кримських ханів. Є повідомлення про легендарного Чеха і Леха, запозичене, очевидно, з польських хронік. Нарешті, слід вказати і на унікальний малюнок людини, посаженої “на палю” (iconogr. 354, арк.102-103). Характерний “оселедець” на голові дозволяє припустити, що це полонений турками запорозький козак, страчуваний таким жорстоким способом (див. додаток №5). До цього альбому тематично близький опис Стамбула 1626 р., де згадуються найважливіші райони даного міста та споруди (it. 333). Варто зазначити й рукопис, в якому вміщені карти Європи та Близького Сходу (Iconogr. 136). Важливу інформацію можна знайти, звичайно, і в німецькомовних рукописах. Вкажемо лише на два рукописи, стислі відомості щодо яких подаються у каталозі Й.А.Шмельцера⁴¹. Один з них (4003) уміщує опис Речі Посполитої (1753 р.) якогось Ремерна, другий (3998) – твір “Розмови про розділ Польщі 1775 р.”.

Результати наших пошуків у БДБ переконують, що найважливіші джерела з історії України XVI-XVIII ст. відклалися в італомовних рукописах. Річ у тім, що через Мюнхен нерідко посилали свої звіти і реляції папські нунції у Польщі, а тут з них часом знімали копії. Ось, наприклад, збірник it.90, в якому зберігаються реляції та інші документи XIV-XVI ст. про події у Східній Європі (Україна, Білорусія, Росія, Литва, Польща, Молдавія, Османська імперія). В інших збірниках знаходимо реляції нунціїв Марескоті, Відоні, Тореса та ін. Так, у збірнику it.75, окрім нунціївських донесень, бачимо документи з історії Білорусії, Литви, Латвії, Московської держави і, звичайно, України. Найважливішими з цих документів є листи (в італійському та латинському перекладах) гетьмана України Петра Дорошенка та відповідь йому польського короля Михайла Вишневецького часів Острозької комісії (1669-1670 рр.); матеріали останньої: текст Зборівського миру 1649 р. та Гадяцького пакту 1658 р.* Тут є матеріали, що стосуються православної та уніатської ієрархії в Україні (арк.242-244), вірменської общини у Львові (наприклад, про єпископа Торосовича у 1668-1670 рр., єзуїтський колегіум у Вільнюсі, арк.280-283), молдавських справ тощо. Збірник 483 містить у собі “Розгорнуту реляцію...” (Breve relatione...) 1669 р. нунція Відоні, в якій описуються справи вірменської общини у Львові та Молдавії. Поміж донесень Відоні та Марескоті 1659-1668 рр. знаходимо опис польської монети тощо. Викликають значний інтерес невідомі списки реляції Дж.Ліпомано венеціанському сенату⁴² про Річ Посполиту з розгорнутим описом України 1573 р. (it.4, с.249-270), опис Московії (с.277-292). Див. інші варіанти описів Речі Посполитої Ліпомано (it.105, арк.16-49; it.48,

* До речі, згадаємо про окремий “летпочий листок” з бременського “Пресафоршунг”, що вміщує німецький переклад умов Гадяцького договору 1658 р. “Friedens Articulen, welche zwischen der Cron Polen, dem Gross-Furstentumü Littauen und den Cosaken Anno 1658 im Monat Novemb. geschlossen worden”. Він знаходиться в течці з написом: “Einzelzeitung” під сигнатурою: E.1658.III.97.).

арк.1-129).) Тут же вміщено лист з Риги від 22 березня 1582 р., в якому описуються події Лівонської війни (с.271-275), відому реляцію французького посла до Туреччини 1561 р. Г.Мішеле (арк.24-77).

Важливим є збірник It.189, де містяться рукописні і друковані джерела XVI-XVIII ст. про елекцію Генріха Валуа 1573 р., спільну відсіч українсько-польських військ ногайським ордам, що вторглися в Україну 1629 р. (арк.337-354) тощо. Є тут і опис Речі Посполитої 1624 р., в якому розповідається про запорожців (арк.30, 355-356), екстракт листа гетьмана Правобережної України Куницького, який 1683 р. вчинив вдалий напад на Білгород-Дністровський (Акерман), Тягиню та інші міста (арк.364-370) у збірнику подається рукописний варіант історичної брошури про напад козаків на ординців, що була видана у Кракові 15 січня 1683 р. на основі листа Куницького (арк.370-275зв.) У наступному збірнику XVIII ст. з бібліотеки Аделаїди (It.43) розповідається про Визвольну війну українського народу середини XVII ст., її вождя Богдана Хмельницького “гетьмана козацької нації і нового князя України” (арк.550). Тут згадується і Тиміш Хмельницький, цар Олексій Михайлович, події в інших країнах Європи, наприклад, в Англії, йдеться про вождя Англійської революції О.Кромвеля, про турецького султана Ібрагіма (арк.588). Збірник It. 76 містить у собі листи кардинала Мазаріні 1649 р., в тому числі й чотири листи до короля Речі Посполитої Яна Казимира (квітень-травень 1649 р.), коронного канцлера Єжі Осолінського, посла Франції до Польщі Арпажона та ін. Зазначимо, що частина листів Мазаріні до польських правителів часів Визвольної війни вже опублікована*, а листи, що містяться у збірнику It.76, певною мірою доповнюють публікацію. Листи власне Яна Казимира, адресовані насамперед австрійському імператорові Леопольду, складають зміст окремого збірника (it.86), як і листи різних осіб до Є.Любомирського за 1665 р. (it.85). Назвемо ще кілька рукописних збірників. Один з них (it.107) присвячений відносинам Речі Посполитої з Османською імперією у середині XVI ст., але тут йдеться про Кримське ханство, Молдавію, Московську державу. Другий збірник (it.483) присвячено опису речі Посполитої (1669 р.), третій – (it.233) – містить у собі список праці італійського гуманіста Дж.Ботеро про державу. До складу інших збірників входять історичні та історико-географічні твори: італійська космографія XVII ст. (it.213) та “Історія”, написана 1802 р. (it.817).

Чимало важливих відомостей про Україну 1684-1691 рр. є у майже 30 збірниках дипломатичних донесень із Стамбула, писаних можливо представниками венеціанського уряду (It.269-298). Ці донесення, писані каліграфічним почерком італійською мовою, детально переказують новини, що надходили до Стамбула. Кожен уміщує по 10-15 листків-донесень, у яких розповідається про Україну, насамперед про Кримські

* Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. К., 1965.

походи 1687 і 1689 рр., напади козацьких “чайок” на турецький флот у Чорному морі (реляція від 22 серпня 1685 р. у збірнику 270), виправи донських козаків (№274) та ін. Зазначимо, що ці збірники дипломатичних донесень до БДБ зберігалися у бібліотеці мангеймських палатинів. Взагалі про боротьбу європейських народів проти агресії Османської імперії свідчить чимало джерел з рукописного відділу БДБ. Досить назвати лише з числа італомовних збірники за номерами 6, 56, 83, 90, 186, 190, 191, 482 та ін.

Не менш важливим є зібрання відділу стародруків БДБ, настільки численне, що для побіжного ознайомлення з 60-томним каталогом видань 1501-1840 рр. треба дуже багато часу. До речі, видання у каталозі вказуються за абеткою⁴³. Тут нам вдалося виявити не відомий досі німецький переклад італійської брошури про повстання 1642 р. українських невільників на турецькій галері Анти-паші (Res.4⁰.Turc.87.2. – *Wahrhaftigere Bericht...*). Тут зберігаються й брошура відомого польського мемуариста середини XVII ст. Самійла Кушевича “*Narratio legationis Zbarzavianeae*” (Гданськ, 1645) (it.sing 514), німецький “летючий листок” про облогу Риги російськими військами 1656 р. (U.J.Publ.p.327), друковані твори 1586 р. папського посла до Росії наприкінці XVI ст. А.Посевіні. Є у відділі стародруків БДБ друковані маніфести Петра I за 1714 р., Катерини II за 1780-1783 рр., опис “крижаного дому” у Петербурзі 1741 р., опис битв між Московією та Литвою 1514 р. (J.Rel.200q; 4 Russ.58; 4 Russ.20 m, Res.4. Eur.330.47.) Значне зацікавлення викликають “летючі листки” про перемогу Конецпольського над ординцями під Охматовим 1644 р. (Res. 4 Turc.87.3 – “*Wahrhaft Relationss*”), брошура про перемогу під Віднем 1683 р. тощо. Не можна не згадати про примірник київського видання “Синопису” 1680 р. (3.69,216-217), опублікований, щоправда, фотомеханічним способом відомим німецьким славістом Г.Роте⁴³. Нарешті, згадаємо й німецький опис Нарви 1701 р. (“*Wahrhaft...*” 4.Ded.214.Beibd.13), німецьку реляцію про повстання стрільців у Москві 1682 р. (4 Gall.g.278.Beibd.7. – “*Wahrhafte Relation...*”, опис турецьких репресій щодо християнської церкви 1720 р. (4 H.eccel. 1511. w. – “*Wahrhafte...*”).

У великому картографічному зібранні БДБ близько двох десятків карт присвячено Україні XVII-XVIII ст. Відзначимо лише найважливіші з них, оскільки деякі дублюються з картами бібліотеки герцога Августа у Вольфенбютелі, про які вже йшлося, деякі втрачені (мала бути цікава карта під назвою “Місцевість між Полтавою і Бендерами...” 1720 р. (“*Die Gegend zwischen Poltawa und Bender...*”).

Передусім відзначимо три фундаментальні атласи XVII-XVIII ст., у яких вміщені карти різних регіонів світу. Перший з них (2⁰, Мапп.190) походить з бібліотеки августинів. Це атлас світу (“*Universum totale...*”), виданий у Амстердамі наприкінці XVII ст. Якобом Арнольдї. На арк. 669 є карта України, на якій позначені ріки Дніпро, Дністер, Південний Буг, Самара, Вовча, Оріль, Кільчень, Омельник, Піщана, Татарка та ін., міста Кодак, Кременчук, Кобеляки та ін. На арк.687 показана Східна Європа,

головним чином Росія і частково Україна. Цю карту створив 1651 р. Н.Піскатор. На арк. 663 і 665 є також карти Польщі та Великого князівства Литовського, на яких відображені частково Україна і Білорусія.

У другому атласі-гіганті (2⁰, Марр.8,II), виданому Б.Гоманно у Нюрнберзі 1737 р., охоплено практично весь тогочасний світ (“Atlas novus terrarum orbis...”). Одна з карт (арк.101) присвячена Україні, друга – Росії (арк.99), третя – Литві й Білорусі (арк.93), врешті четверта показує узбережжя Азовського моря (арк.100).

Третій атлас світу походить з бібліотеки мангеймських паладинів (2⁰, Марр.7,V). На карті України (арк.22) позначені, зокрема, Кодак, Китайгород, Маячка, Царичанка і Запорозька Січ, окрема карта, точніше план, присвячена Полтавській битві 1709 р. (арк.52). Тут уміщені й цікаві карти Кримського ханства (арк.41), Прибалтики (арк.49), Росії і частково України (арк.21).

Варто відзначити карти України, видруковані 1720 р. (2⁰, Марр.7) та 1770 р. (2558.A.25.V.II), причому останню видрукував у Нюрнберзі Йоган Гофман. Тут теж позначені українські міста, зокрема Кодак, Кобеляки та ін. Німецькомовна карта, яку видав у Відні 1787 р. Франц Шрембль, зображує Крим і частину Південної України. Слід відзначити також ще 11 карт Криму XVIII-XIX ст., з яких більшість відноситься до періоду Кримської війни 1853-1856 рр. Три карти Криму, окрім вищезгаданої, відносяться до XVII ст.: 1713, 1730 і 1750 рр. (відповідно: НБРС.Е (34-2; 2⁰, Марр.8) II.1 10; Марр. X , 37. 25). Росія відображена на 15 картах XV-XVII ст. і 40 картах XVIII ст.

Бібліотека Мюнхенського університету

У багатьох фондах цього архівосховища рукописних джерел з історії Східної Європи, зокрема України, дуже мало. Певний інтерес представляє собою збірник XVI-XVIII ст. (Cod.ms.826,4⁰), писаний німецькою мовою. Тут знаходимо невеликий шкільний підручник з історії початку XVIII ст., писаний у формі запитань і відповідей на них, як от: “Що є Україна?” У відповіді наводиться стисла характеристика історично-географічного становища нашої Батьківщини. Є аналогічні статті, що стосуються Росії, Молдавії, Курляндії (Латвії), Валахії, Болгарії, Хорватії, Туреччини та ін. У цьому ж збірнику міститься німецька реляція про перемогу Меншикова під Переволочною (арк.78-82зв.), повідомлення про австро-турецькі війни XVIII ст.

У рукописі 819,4⁰ вміщено “Історію” (1722-1723 рр.), писану німецькою мовою. Тут подаються стислі історико-географічні описи різних країн Європи, причому наводяться деякі дані й про Україну (арк.117-121), слід назвати також історичний твір гуманіста К.Цельтіса (№743) “Достовірний та ґрунтовний опис” (1588 р.) Емануеля Кверта (358, 4⁰), в якому висвітлюється посольство до турецького султана, а також описуються деякі міста тодішньої Османської імперії, в тому числі, Єрусалим, Рагуза та ін.;

латиномовний “Статус етико-політичний всієї Європи” (1726 р.) М.Розе, професора Інгольштадського університету (821,⁴⁰). Останній являє собою політологічний трактат про форми державного правління з давніх часів з додатком хронологічних таблиць. Подібні таблиці правлячих династій знаходимо й у збірнику 732,²⁰. Тут є також історико-географічний опис континентів, дані про Тридцятилітню війну, Чехію, Словаччину, Трансильванію. Врешті вкажемо на польський молитовник Войцеха Гаштольда 1528 р. (1097), твір Йогана Едуарда Гіртля на німецькій мові, присвячений григоріанському календарю та історії Європи (695), уривки з газетних повідомлень XVII ст. (732). У рукописі 948,⁴⁰ вміщено німецькомовний твір “Світова панорама”, написаний на початку XX ст. католицьким священиком Ладиславом Адамом Ольховим, котрий вчився на теологічному факультеті. Цим, по суті, вичерпуються джерела з історії України відділу рукописів бібліотеки Мюнхенського університету, якщо не враховувати багатого зібрання стародруків.

Мюнхенськими архівосховищами західна зона не вичерпується. Джерела з історії України можуть зберігатися у таких містах як Пасау (церковні справи, матеріали про східноєвропейську політику Баварії), Регенсбург (джерела середньовічної доби), Нюрнберг (джерел з історії торгівлі з українськими містами), а також Штутгарт, де є навіть 2 українських літописа XVIII ст., і Тюбінген.

Таким чином, усе вищесказане дозволяє зробити висновок щодо великих потенційних можливостей західнонімецьких архівосховищ у плані виявлення джерел з історії України зокрема і Східної Європи взагалі. Подальші пошуки українців у ФРН, безперечно, завершаться важливими знахідками, які збагатять джерельну базу досліджень з історії України.

¹ Див.: *Строев М.М.* Описание памятников славяно-русской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции. – М., 1841; *Кунцевич Г.З.* Перечень русских рукописей герцогской библиотеки в Вольфенбюттеле. – СПб., 1912; Советские архивы. – 1983. – №5. – С.24-30; *Mylnikov A.S., Vilde W.* Handschriftliche Slavia der Herzog August Bibliothek // *Wolfenbüttele Beiträge*. – 1987. – 7. – S.67-102.

² *Katalog der slavischen Handschriften in Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland* (bearbeitet von Elke Matthes. – Wiesbaden, 1990. Див. також: *Gunter K.* Slavische Handschriften in Deutschland // *Zeitschrift für Slavistik*. – 1960. – Nr. 5. – S.317-355. Варто зазначити, що вже існують каталоги частини орієнталістичних рукописів у архівосховищах ФРН, що мають відношення до нами розглядуваного питання, *Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland*. – Wiesbaden, 1962–1963. Див, наприклад: *A.Z. Asslag J.* Georgische Handschriften. – Wiesbaden, 1963. – 87 S.; *A.4. Asslag J., Molitor.* Armenische Handschriften. – Wiesbaden, 1962. – 158 S.; Див. також: *Die Illuminierten armenischen Handschriften der Melhitharisten Congregation in Wien* (bearbeitet Heide und Helmut Buschfräuser, E.Zimmermann). – Wien, 1976. – 250 S.

³ *Archive und Archivare in der Bundesrepublik Deutschland, Österreich und der Schweiz*. – Darmstadt-München, 1983. – 412 S. Це вже 13-е видання.

⁴ *Universität Bremen Deutsche Presseforschung*; Postfach 33 01 60, D – 2800 Bremen 33; tel.7(0421)–2183652; Direktor – Dr.Johannes Weber. Аналогічного типу зібрання разом з оригіналами німецьких газет зберігаються в науковій установі, що знаходиться в іншій

археографічній зоні ФРН, а саме: Німецький музей преси. Deutsches Zeitungsmuseum; Schlossplatz 13; 7758 Meersburg / Bodensee; tel.: (07532)–7158; Direktor – Dr. Martin Welke.

⁵ Die deutschen Zeitungen des 17 Jahrhunderts. (bearb. von Else Bogel und Elger Bluhm). – Bremen, 1971. – Т.1 (1609-1669). – 308 S.; Т.2. – 321 S.; München – New York – London – Paris, 1985. – Т.3 (1604-1700). – 308 S. Deutsche Zeitungen des 17 bis 20 Jahrhunderts. – München, 1972. – 415 S.; Scholtenloher K. Flugblatt und Zeitung. – Berlin, 1922. – 555 S. Див. також коментовані каталоги й видання зібрань “летючих листків” та газет зібрань Вольфенбютеля, Дармштадта і частково Баварської Державної Бібліотеки у Мюнхені, про які ще буде далі:

Deutsche illustrierte Flugblätter des 16 und 17 Jahrhunderts. Bd.1. Ethica.Physica. (bearb. von W.Harms, M.Schilling, A.Bauer, E.Kemp). – Tübingen, 1985. – 503 S.; Bd.2. Wolfenbüttel (bearb. W.Harms, M.Schilling, F.Wang). – München, 1980. – Т.1. – 350 S.; Т.2. – 648 S. Theologica, Quodlibetica, Bibliographie Personen und Sachregister (bearb. von W.Harms, M.Schilling, A.Jurgens, W.Timmermann). – Tübingen, 1987. – 458 S.; Die Sammlungen der Hessischen Landes – und Hochschulbibliothek in Darmstadt (hrsg. W.Harms, E.Kemp). – Tübingen, 1987. – A.4. – 458 S.; Verzeichnis der in Deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI Jahrhunderts (hrsg. von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. – Stuttgart, 1983-1990. – Т.1–16; Verzeichnis medizinischer und wissenschaftlicher Drucke 1472–1830 (bearb. von U.Zachert unter Mitarbeit von U.Zeidler). – Milwood – New York – London – München – Nendeln – Oxford, 1978-1982.

⁶ *Zawadzki K.* Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI–XVIII wieku. Bibliografia – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1978. – Т.1 (1514–1661); Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1984 (1662–1728); Див. також: *Gorska A.* Katalog czasopism XVI–XVIII w. w zbiorach starych druków biblioteki Ossolineum. – Wrocław, 1963. – 262 S. Peter der Grosse in Westeuropa. – Bremen, 1991. – 192 S.

⁷ Докладніше про це див.: *Мицько Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.). – Ч.1. Немецкие и австрийские источники. – Днепропетровск, 1981; *Мицько Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск, 1985;

^{7-а} *Мицько Ю.А., Підгорна Н.М.* Біля джерел німецької історіографії козацтва // Зарубежная историография истории запорожского казачества. – Запорожье, 1992. – С.21-30.

⁸ Staatsarchiv Bremen; Am Staatsarchiv 1; 2800 Bremen I, Tel.(0421)–3616214. Direktor: Archivsdirektor Dr. Hartmut Müller.

⁹ Існує розгорнутий опис даного фонду, створений Г.Мюллером: Verhältnisse Bremens zu Auswärtigen im allgemeinen. – Bremen, 1970.

¹⁰ Herzog August Bibliothek; Schlo Bplatz; 3340 Wolfenbüttel, tel.: (05331) – 808116, 808119, Direktor – Prof. Dr. Wilde.

¹¹ Див. прим. 1. Крім того, зібрання бібліотеки герцога Августа описували німецькі вчені Отто фон Хайнеман, Ф.Кохлер, Г.Мільхзак, Г.Бутцман ті ін. Їхні праці, опубліковані в 1884-1913 рр., були перевдані у 60-х роках.

Die Helmstädtere Handschriften (beschrieben von Otto von Heinemann). – Frankfurt-am-Main, 1963. – 380 S.; Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel (geschrieben von O. von Heinemann). Die Augusteischen Handschriften. – Frankfurt-am-Main, 1966. – 381 S.; Die Gudischen Handschriften (geschrieben von Franz Kochler und Gustav Milchsak). – Frankfurt-am-Main, 1966. – 292 S.; Die neuen Handschriften. Der Gruppe Extravagantes (beschrieben von W.-D. Otte). – Frankfurt-am-Main, 1986. – Т.1. – 437 S.; 1987. – Т.2. – 324 S.; *Pirozynski J.* Ein Sommelband der Herzog August Bibliothek als wichtige Quelle zur Geschichte des Buchdrucks und der Sucher im 16 Jahrhundert in Polen // Zeitschrift für Slawistik. – 1960. – Nr.5. – S.317–355; Die Blankenburger Handschriften. (beschrieben von Hans Butzmann). – Frankfurt-am-Main, 1966. – 365 S. Зазначимо, що два рукописи: переклад російською мовою праці Вольтера “Смерть Цезаря” та “Новий Маргарит” князя А.М.Курбського були видані факсимільним способом відповідно у Мюнхені (1967) та Гізені (1976).

¹² *Geza Feher*. Türkische Miniaturen aus den Chroniken der Ungarischen Feldzüge. – Wiesbaden, 1978.

¹³ Die Porträtsammlung der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. (bearb. von P.Mortzfeld). – London – München – New York – Oxford – Paris, 1986-1990.

¹⁴ Niedersächsisches Staatsarchiv Wolfenbüttel, Fürstweg 2; 3340 Wolfenbüttel. Tel. (05331) – 72061.

¹⁵ *König J.* Kurzübersicht über die Bestände des Niedersächsischen Staatsarchiv in Wolfenbüttel. – Göttingen, 1977.

¹⁶ Див.: Послания Ивана Грозного. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – С.490-192.

¹⁷ Stadtarchiv Braunschweig, Lowenwall 18 A, 3300 Braunschweig. Tel.: (0531) – 17675. Archivdirektor: Dr. Manfred Gartmann.

¹⁸ Jubiläumschrift. 1250-Jahre Stadtbibliothek. 75-Jahre öffentliche Bücherei. – Braunschweig, 1985; *Spiess W.* Braunschweig in Nachmittelalters. Geschichte der Stadt Braunschweig im Nachmittelalters. Von Anfang Stadtfreiheit (1491–1671). – Braunschweig, 1966. – Т.1–2.

¹⁹ Städtische Bibliothek Braunschweig. Steintorwall 15. Tel.: (0531) – 4702448, 41389. Див.: Die Mittelälterische Handschriften in der Staatsbibliothek zu Braunschweig im Auftrage dem Städtischen Bechörden. – Wolfenbüttel, 1893. – 202 S.; Zeitschriftenverzeichers der Stadtbibliothek Braunschweig. – Braunschweig, 1973. – 145 S.

²⁰ Städtisches Muzeum Braunschweig, Am Lowenwall D–3300 Braunschweig.

²¹ Technische Universität Braunschweig, Universitätsbibliothek; Postfach 3329; Pockelstr. 13; D3300 Braunschweig.

²² Адреси та інші необхідні дані щодо бібліотек землі цієї частини Нижня Саксонія містяться у брошурі: Bibliotheksregion Südostnieder Sachsen. – Braunschweig, 1985. – 72 S.

²³ Historischen Staatsarchiv, Schloß; 6100 Darmstadt. Tel.: (061121) 125753. Archivsdirektor: E.Franz. Див.: Historischen Staatsarchiv und Stadtarchiv Darmstadt. – Darmstadt, 1975. – 156 S.

²⁴ Grafschaft Erbach-Schönberg 1459-1944. – Darmstadt, 1990. – 496 S.

²⁵ Hessische Landesbibliothek Fulda; Heinrich-von-Aibra – Platz 12; 6400 Fulda. Tel.: (0661) – 72020. Leiter – Dr. Artur Brall.

²⁶ Stadtarchiv; Bonifaciusplatz 3-5; 6400 Fulda. Tel.: (0661)-102-336.

²⁷ Bibliothek des Bischoflichen Priesterseminars; Domplatz 5; 6400 Fulda. Bibliothek der Fachseminare in der Theologischen Fakultät, Fulda. Domplatz 2, 6400 Fulda. Tel.: (0661)-87244, 87226. Direktor – Dr. Bartold Jager.

²⁸ Historischen Archiv der Stadt Köln; Severinstr. 1; 5400 Köln 1. Tel.: (0221)-221-2327, 221-4450; Direktor – Dr. Hugo Stechnampfer.

²⁹ Quellen zur Geschichte des Rheinlands im Zeitalter der französischen Revolutoin 1780-1801 (hgg. J.Yansen). – Bonn, 1931-1938. – Т.1-4. Загальний же огляд найважливіших фондів архіву обіймає 60 томів: Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln. Inhaltsübersicht. Heft 1-60. – Köln, 1970.

³⁰ Довідкові дані про ці бібліотеки містяться у книзі: Kölner Bibliotheksführer. 1984. – Wiesbaden, 1984. – 198 S. Див.: Stadtbücherei. Die Zentralbibliothek. Ein kleiner Führer von A–Z. – Köln.

³¹ Seminar für östereuropäische Geschichte der Universität zu Köln; Köln-Lindenthal, Kringsweg 6; 5000 Köln 41.

³² Stadtarchiv; Heiligstr. 12; 6900 Heidelberg; Tel.: (06201)-58491, 58220. Direktor – R.Berchtold.

³³ Варто вказати адресу найважливішого з цих архівів: Bundesarchiv; Potsdamer Str. 1; 5400 Koblenz Direktor – Prof. Dr. H.Booms.

³⁴ Всі три архівосховища знаходяться в центрі міста біля зупинки метро “Університет”, дуже близько одне від одного. Адреси держархіву, БДБ та університетської бібліотеки відповідно такі: 1) Staatsarchiv München; Schönfeldstr. 3; 8 München 22; tel.: (089)–28638–525. 2) Universitätsbibliothek; Geschwister-Scholl-Platz 1; 8 München 22. 3) Bayerische Staatsbibliothek; Postfach 150; Lüdwigstr. 15; 8000 München 34.

³⁵ Ukrainische Freiuniversität; Pienzenauerstr. 15; 8000 München 40. Rektor – Prof. dr. Bohdan Cectura.

³⁶ Materialien zur Rheinischen Geschichte T.1: Die Korrespondenz der Kurfürsten bayerischen Verwandten (bearbeitet von Franziska Jager von Hoesslin). – Düsseldorf, 1978. – 253 S.

³⁷ Див.: Мицик Ю.А., Кулинський М.С. Історико-географічний опис східнослов'янських земель у хроніці німецького гуманіста Гартмана Шеделя // Проблеми історичної географії України. – К., 1991. – С.119-123.

³⁸ Münchener Bibliotheken. Bestände und Benutzung. – Wiesbaden, 1975. – 179 S.; Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München (hgg. K.Schneider). – Wiesbaden, 1978.

³⁹ Опис частини слов'янських рукописів БДБ та рукописів на деяких інших мовах (наприклад, естонській) подано у каталозі: Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae Regiae monacensis. – Wiesbaden, 1971. – Т.7 (передрук з видання 1856 р.)

⁴⁰ Die deutsche Handschriften der K. Hof – und Staatsbibliothek zu München (hrg. J.A. Schmelcers). – München, 1866. – Т.1-2.

⁴¹ Звіт Єронімо Ліпомано (помер у 1591 р.), відомого венеціанського дипломата, посла в Турин, Неаполь, Туреччину та Річ Посполиту. Був опублікований у перекладі з італійської на польську мову Едвардом Рикачевським за рукописом, що знаходиться в музеї Корер у Венеції (Relacye nuncyuszow apostolskich i innych osob o Polsce. – Berlin-Poznan, 1864. – Т.1. – S.113-165). Докладніше про Є.Ліпомано та його твір див. у праці: Ковальський Н.П. Записки современников как источники по истории Украины второй половины XVI столетия // Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР. – Днепропетровск, 1971. – Вып.2. – С.138-139.

⁴² Bayerische Staatsbibliothek. Alphabetische Katalog, 1501–1840. – München – London – New York – Oxford – Paris, 1987-1990. – Т.1-60.

⁴³ Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven. – Т.17. Sinopsis. Kiev 1681 (hrg. von Hans Rothe). – Köln – Wien, 1983. – 409 S. Варто вказати, що у бібліотеці герцога Августа (Вольфенбютель) зберігається ще один примірник “Синопису”, але 1674 р. видання (Сигнатура Gu 459).